

بسم الله الرحمن الرحيم

روش‌ها و شیوه‌های تدبیر در قرآن کریم

دکتر حسین مرادی زنجانی

عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی - پژوهشکده قرآن و عترت

تابستان ۱۳۹۸

درسمانگاه
علوم قرآن و حدیث

مرادی زنجانی، حسین، ۱۳۵۱-
روش‌ها و شیوه‌های تدبیر در قرآن کریم / حسین مرادی زنجانی؛ [برای] وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۸.
یازده، ۲۰۸ص: جدول - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۵۰۱: قرآن پژوهی؛ ۶۶)
بها: ۲۲۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیپا.
کتابنامه، ص. [۱۹۰-۱۹۴]؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. قرآن-- بررسی و شناخت. ۲. Qur'an - Surveys. الف. ایران. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری. مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. عنوان.
BP۶۵/۴
۲۹۷/۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی
۵۷۸۷۶۴۹
ISBN: 978-600-298-278-0

روش‌ها و شیوه‌های تدبیر در قرآن کریم

مؤلف: حسین مرادی زنجانی

ناظر: دکتر محمدعلی لسانی فشارکی

ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۸

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم-سبحان

قیمت: ۲۲۰۰۰ تومان

این اثر با حمایت مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور تدوین شده و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

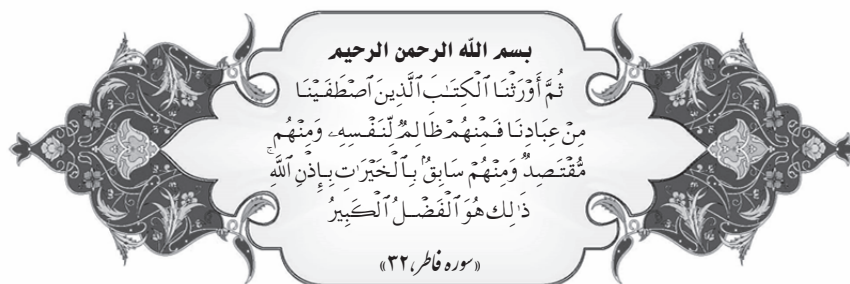
قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۳۲۱۱۱۱۰۰-۰۲۵

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) شماره: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir info@rihu.ac.ir

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۳۷۸۴۲۶۳۵-۰۲۵-۶

سخن مرکز

علوم قرآن و حدیث، رشته دیرپای دانشگاهی است که عزت انتساب آن به قرآن کریم و حدیث شریف موجب شده تا جامعه، انتظارات علمی، ارزشی و حتی عاطفی ویژه‌ای از آن داشته باشد. از این رو «مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور» با هدف تحول و تعالی نظام تولید علم و تربیت نیروی انسانی قرآنی متناسب با نیاز کنونی جامعه اسلامی، بازنگری و تجمیع برنامه‌های درسی دوره کارشناسی رشته علوم قرآن و حدیث را در دستور کار قرار داد.

انجام این مأموریت با مشارکت صاحب‌نظران علوم قرآن و حدیث و زمینه‌های مرتبط، پنج سال به طول انجامید که حاصل آن، برنامه درسی مشتمل بر ۱۰۰ واحد مشترک و شش مجموعه اختیاری ۳۵ واحدی با عناوین «مطالعات قرآن»، «مطالعات حدیث»، «تربیت دبیر آموزش قرآن و حدیث»، «تربیت مربی آموزش قرآن و حدیث»، «هنرهای قرآنی (قرائت و کتابت)» و «فرهنگ و رسانه» است.

نقشه راه این تحول ضروری می‌نمود که درسنامه‌های رشته نیز، طراحی و تدوین شود. این کار با شناسایی و جلب مشارکت استادان بسیاری از گروه‌های آموزشی کشور و با مدیریت «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» و «دانشگاه قرآن و حدیث» انجام شد.

این اقدامات، نخستین گام در ارتقای محتوا و انسجام درونی این رشته بود که بی‌گمان از نقص و نارسایی مبرا نیست. امید می‌رود این برنامه و درسنامه‌های آن مورد عنایت استادان و دانشجویان گرامی قرار گیرد و با نظرات مشفقانه و انتقال تجربیات اجرایی آن، این مرکز را در بازنگری مجدد برنامه کارشناسی و بازطراحی مقاطع تحصیلات تکمیلی همراهی کنند.

مرکز هماهنگی و توسعه
پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور

چهار

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و هدایت پدیده‌های انسانی در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر است و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی، فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی (ره) بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت استادان حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار بیش از ۴۵۰ عنوان کتاب و شش نشریه علمی اشاره کرد.

پنج

این اثر به عنوان کتاب درسی در زمینه مطالعات قرآنی برای دانشجویان رشته علوم قرآن و حدیث و تفسیر در مقطع کارشناسی فراهم شده است؛ البته دیگر علاقه‌مندان به این زمینه تحقیقی نیز می‌توانند از آن بهره‌مند شوند.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می‌داند از تلاش‌های نویسنده محترم اثر، دکتر حسین مرادی زنجانی و نیز از ناظر محترم اثر، دکتر محمدعلی لسانی فشارکی سپاسگزاری کند.

همچنین از نقش حمایتی مرکز هماهنگی و توسعه پژوهش و آموزش عالی قرآنی کشور و تلاش‌های اعضای محترم کارویژه مدیریت تدوین درسمانه‌های قرآنی و همه عزیزانی که در آماده‌سازی و انتشار این اثر نقش داشته‌اند؛ سپاسگزاری می‌شود.

فهرست مطالب

سخنی با استادان	۱
سخنی با دانشجویان	۳
پیشگفتار	۵
مقدمه	۹

بخش اول: کلیات و مباحث نظری

فصل اول: مفهوم‌شناسی تدبیر در قرآن کریم

اهداف آموزشی و رفتاری	۱۳
۱. تدبیر در لغت	۱۴
۲. تدبیر در اصطلاح	۱۷
۳. حوزه معنایی تدبیر، در کلام معصومان (علیهم‌السلام)	۱۹
۴. تفاوت تفسیر قرآن با تدبیر در قرآن	۲۲
۵. تفاوت تدبیر با تفسیر به رأی	۲۶
هم‌افزایی و گفتمان‌سازی	۲۹

فصل دوم: جایگاه و ضرورت تدبیر از نگاه قرآن

اهداف آموزشی و رفتاری	۳۱
مقدمه	۳۱
۱. کاربرد واژه تدبیر در قرآن	۳۲
۲. فراخوان تدبیر در قرآن	۳۲
۳. جایگاه حرف «فاء» در کلمات «أفلا...» و «أفلم...»	۳۳
۴. تدبیر در قرآن، به‌عنوان یک اصل	۳۳
۵. تدبیر در قرآن، تنها راه تصدیق الهی بودن قرآن	۳۴

هفت

۳۵	۶. تدبّر در قرآن و آزادی قلب از قفل‌ها
۳۶	۷. تدبّر در قرآن، هدف از نزول قرآن
۳۷	۸. تدبّر نکردن در قرآن، رویکرد کفران‌آمیز به قرآن
۳۷	۹. تدبّر در قرآن و مبارک بودن کتاب
۳۸	۱۰. تدبّر در قرآن زمینه‌ساز تذکّر
۳۹	۱۱. تدبّر در قرآن، دعوت فراگیر الهی
۳۹	هم‌افزایی و گفتمان‌سازی

فصل سوم: جایگاه و ضرورت تدبّر در بیان احادیث

۴۱	اهداف آموزشی و رفتاری
۴۲	مقدمه
۴۲	۱. تدبّر در قرآن و عبرت گرفتن
۴۳	۲. تدبّر در قرآن و فهم قرآن
۴۳	۳. تدبّر در قرآن، کلید برون‌رفت از شکّ و تردید
۴۴	۴. تدبّر در قرآن و قرائت ترتیل
۴۶	۵. تدبّر در قرآن و حق تلاوت قرآن
۴۷	۶. تدبّر در قرآن و بهره‌مندی از آن
۵۰	۷. تدبّر در قرآن و استنطاق آیات
۵۲	۸. تدبّر در قرآن کلید دستیابی به همه معارف
۵۴	۹. قرائت با تدبّر و قرائت هَدَر
۵۵	هم‌افزایی و گفتمان‌سازی

فصل چهارم: مظاهر و مصداق‌های تدبّر در قرآن در تعالیم معصومان علیهم‌السلام

۵۷	اهداف آموزشی و رفتاری
۵۸	مقدمه
۵۸	۱. نکته‌پردازی از تقدیم و تأخیر کلمات
۶۰	۲. توجه به آیات قبلی و بعدی به منظور دستیابی به معانی کلمات
۶۲	۳. نکته‌سنجی در ساختار زبانی کلمات
۶۳	۴. کشف حقایق وسیع در کلمات محدود و معدود آیات
۶۵	۵. ارجاع آیات به یکدیگر
۶۶	۶. مخاطبه با کلام الله
۷۰	۷. تدبّر در قرآن در قالب دعا
۷۱	۸. مظاهر و مصداق‌های دیگر
۷۲	هم‌افزایی و گفتمان‌سازی

فصل پنجم: جایگاه و ضرورت تدبّر از منظر امام خمینی علیه السلام و رهبر معظم انقلاب دامت برکاته

اهداف آموزشی و رفتاری	۷۹
مقدمه	۸۰
۱. تدبّر در قرآن از نگاه امام خمینی <small>علیه السلام</small>	۸۰
اشکال و پاسخ	۸۴
نظر تعلیم و تعلّم داشتن نسبت به قرآن	۸۶
۲. تدبّر در قرآن از نگاه مقام معظم رهبری	۹۲
هم‌افزایی و گفتمان‌سازی	۱۰۲

بخش دوم: روش‌ها و شیوه‌های تدبّر در قرآن کریم

فصل اوّل: رویکردهای معاصر به تدبّر در قرآن کریم

اهداف آموزشی و رفتاری	۱۰۵
مقدمه	۱۰۵
۱. آیت‌الله علی صفایی حائری	۱۰۶
۲. تفسیر روحانی (مکتب تدبّری) امام خمینی <small>علیه السلام</small> و فرزندشان حاج آقا مصطفی	۱۰۹
۳. آیت‌الله جوادی آملی و تفسیر (تدبّری) تسنیم	۱۱۲
۴. طرح تدبّر در قرآن استاد احمدرضا اخوّت	۱۱۶
۵. طرح تدبّر در قرآن استاد الهی‌زاده و استاد صیوحی طسوجی	۱۲۳
هم‌افزایی و گفتمان‌سازی	۱۳۰

فصل دوم: روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم

اهداف آموزشی و رفتاری	۱۳۱
مقدمه	۱۳۲
۱. مراحل مقدماتی	۱۳۳
۱-۱. انتخاب عنوان و کلیدواژه‌های آن	۱۳۳
ترجمه کلیدواژه‌ها به زبان قرآن	۱۳۴
عرضه کلمات عنوان به المعجم المفهرس	۱۳۴
۱-۲. آماده‌سازی اوراق اولیه	۱۳۵
۱-۳. تدارک فهرست آیات اصلی	۱۳۵
۱-۴. تدارک فهرست سیاق‌ها	۱۳۶
۲. مراحل مفهوم‌یابی	۱۴۳
۱-۲. نگارش متن کامل آیه اصلی با ذکر شماره ردیف و نشانی آن	۱۴۳
۲-۲. تلاوت مکرر آیه	۱۴۳
۲-۳. بررسی مفاهیم آیه	۱۴۴
۲-۴. یادداشت پرسش‌ها	۱۴۵

۱۴۵	۲-۵. بررسی مفاهیم آیه در سیاق آن
۱۴۷	۲-۶. یادداشت نظم‌ها و هماهنگی‌ها
۱۴۷	۲-۷. توصیه‌های تکمیلی
۱۴۸	۲-۸. بازنگری سرتاسری مفاهیم
۱۴۸	۲-۹. مراجعه به متون تفسیری
۱۴۹	۲-۱۰. مراجعه به منابع حدیثی
۱۴۹	۳. شیوه‌های گسترش یا فشرده‌سازی تحقیق
۱۴۹	۳-۱. راه‌های گسترده‌سازی تحقیق‌های موضوعی
۱۴۹	الف) تحقیق پیرامون واژه‌های مترادف با کلمات کلیدی
۱۵۰	ب) تحقیق موضوعی درباره کلماتی که در مسیر مطالعه و تحقیق قرار گرفته‌اند
۱۵۱	ج) بررسی آیات اصلی با ملاحظه جایگاه آنها در سیاق سرتاسری سوره‌هایشان
۱۵۲	۳-۲. راه‌های فشرده‌سازی تحقیق‌های موضوعی
۱۵۲	الف) تحقیق موضوعی در محدوده حزب مفضل
۱۵۳	ب) بررسی کلی آیات قبل از آیه اصلی
۱۵۳	ج) مطالعه موضوعی به جای تحقیق موضوعی
۱۵۴	هم‌افزایی و گفت‌وگو سازی

فصل سوم: روش تحقیق ساختاری در قرآن کریم

۱۵۵	اهداف آموزشی و رفتاری
۱۵۵	مقدمه
۱۵۷	۱. انتخاب سوره
۱۵۷	۱-۱. کوتاهی و بلندی سوره‌ها
۱۵۸	۱-۲. بهتر یا برتر بودن سوره‌ها
۱۵۹	۱-۳. انتخاب سوره‌های متوسط
۱۵۹	۱-۴. داشتن سوره جاری
۱۶۱	۱-۵. مداومت و اِدمان
۱۶۱	۲. تهیه لوح یا تابلوی سوره‌ها
۱۶۳	۲-۱. نسبت طلایی
۱۶۳	۲-۲. نگارش بسمله
۱۶۳	۲-۳. هم‌اندازه بودن لوح سوره‌ها
۱۶۴	۲-۴. آیین نگارش لوح سوره‌ها
۱۶۵	۳. نام‌گذاری سوره‌ها
۱۶۶	۴. ترتیب نزول سوره‌ها و مکی یا مدنی بودن آنها
۱۷۰	۵. اسباب نزول
۱۷۳	۶. رکوعات قرآنی
۱۷۴	۷. پیوند و خویشاوندی سوره‌ها

۱۷۴	۱-۷. پیوند هم‌گروهی
۱۷۵	۲-۷. زوجیت سوره‌ها
۱۷۸	۳-۷. بررسی سوره مجاور
۱۷۹	۸. محور موضوعی سوره‌ها
۱۷۹	۱-۸. شیوه یافتن محور موضوعی
۱۷۹	۲-۸. تعدد و تنوع محور موضوعی
۱۸۰	۳-۸. محور موضوعی و حیات سوره‌ها
۱۸۱	۴-۸. رکوع اول و رکوع آخر سوره‌ها
۱۸۱	۵-۸. محور موضوعی و موضوع اصلی
۱۸۱	۶-۸. محور موضوعی و نام سوره
۱۸۲	۷-۸. محور موضوعی و اهداف سوره
۱۸۲	۸-۸. نقش گروه‌بندی سوره‌ها در تشخیص محور موضوعی
۱۸۲	۹. احادیث فضائل السُّور یا خواص السُّور
۱۸۳	۱۰. تلخیص یا تفصیل سوره‌ها
۱۸۴	۱-۱۰. راز کوتاهی سوره‌های پایانی قرآن
۱۸۴	۲-۱۰. تلخیص یا تفصیل سوره‌های متوسط
۱۸۴	۳-۱۰. تلخیص سوره‌های بلند
۱۸۵	۴-۱۰. تلخیص سوره‌های کوتاه
۱۸۵	۵-۱۰. خلاصه‌های متعدد از یک سوره
۱۸۵	۶-۱۰. آداب و آیین تلخیص سوره‌ها
۱۸۶	۷-۱۰. تفصیل سوره‌های به ظاهر کوتاه
۱۸۶	۱۱. پرهیز از ورود به حوزه تفسیر
۱۸۶	۱-۱۱. سوره‌شناسی، همگانی است
۱۸۶	۲-۱۱. سوره‌شناسی، توصیفی است
۱۸۷	۳-۱۱. پرونده سوره‌ها همیشه باز است
۱۸۷	۴-۱۱. ارتباط و تناسب آیات سوره
۱۸۸	۵-۱۱. قرائت و تکرار تلاوت سوره‌ها
۱۸۸	۶-۱۱. لزوم توجه به آثار گذشتگان
۱۸۹	هم‌افزایی و گفتمان‌سازی
۱۹۰	منابع و مأخذ

نمایه‌ها

۱۹۵	نمایه آیات
۱۹۷	نمایه روایات
۲۰۷	نمایه اصطلاحات

یازده

سخنی با استادان

استادان ارجمند، این سخن مشهور پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ را بارها خوانده‌ایم و شنیده‌ایم که فرمود: «إِنَّا مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ أُمِرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ». به نظر می‌رسد زمان آن فرارسیده که ما نیز همچون پیامبران بزرگ الهی، باور کنیم که در کلاس‌های درس، با «عقل» دانشجویان سروکار داریم و مخاطب ما بزرگ‌ترین و زیباترین مخلوق الهی، یعنی عقل است. باید در سخن گفتن خود قدر و اندازه این مخلوق عزیز و عزیزترین مخلوق خدا را در نظر آوریم که چقدر وسیع و بی‌نهایت است. تنها سخن خداست که به اندازه عقل انسان‌هاست و نیز سخن انبیا که همان سخن خداست. سخن‌های دیگر در اندازه و قواره عقل‌های مردم نیستند؛ پس بیاییم مجالی فراهم کنیم که بیش از هرکس دیگر، خداوند - که آگاه به قدرها و اندازه‌هاست - در پرتو قرآن به میزان بی‌کران عقل دانشجویان با آنان سخن گوید. امید است درسنامه روش‌ها و شیوه‌های تدبیر در قرآن با نظارت و یاری شما ارجمندان، این مجال را برای دانشجویان فراهم آورد.

سخنی با دانشجویان

دانشجویان عزیز، این درسنامه، درس راه رفتن و اندیشیدن است؛ درس شنا کردن و غواصی و ماهی‌گیری و گوهراندوزی از دریای بیکران و بی‌پایان قرآن و درس نکته‌یابی و نکته‌سنجی و درس آموزی از قرآن است. درس‌هایی از قرآن را تاکنون بسیار خوانده‌اید و شنیده‌اید، اما شاید خود تاکنون مستقیم درسی از قرآن نگرفته‌اید. این کتاب، درس درس آموزی از قرآن را می‌آموزد تا حتی وقتی که تنها هستید و به استادی دسترسی ندارید، در محضر و معرض قرآن قرار گیرید و درس‌های آن را از آسمان بیکرانش بر وجود تشنه خود بیارید.

پیشگفتار

تدبّر در قرآن، به‌رغم اهمّیت و ضرورت خاصّی که دارد و نیز تأکید و ترغیب بسیاری که در زبان قرآن و حدیث نسبت به آن ابراز و بدان فراخوان شده است، همچنان بنابر عواملی، خواسته یا ناخواسته، متروک و مغفول مانده و با سهل‌انگاری و بی‌توجهی روبه‌روست. حتی طلاب و دانشجویان علوم دینی نیز که سزاوارترین افراد برای تدبّر در قرآن‌اند، در عمل اهمّیت خاصّی به تدبّر در قرآن نمی‌دهند و حتّی نسبت به آن حالت پرهیز هم دارند.

خَلط میان تفسیر و تدبّر و تفکیک نکردن میان آن دو، عامل مهمّی است که جریان تدبّر را در میان مسلمانان راکد ساخته است. تدبّر بیشتر به حساب تفسیر گذاشته می‌شود و در بسیاری از موارد، مصداق تفسیر به رأی نیز تلقی می‌شود و بدین سان، باب تدبّر در قرآن به روی عموم مسدود می‌گردد. کمبود، یا نبود روش‌ها و شیوه‌های آسان و کاربردی برای تدبّر در قرآن نیز عامل اساسی دیگری است که موجب آن شده تا تدبّر در قرآن، به‌رغم تعریف و تمجیدی که از آن می‌شود، در عمل، در میان ما رنگ تحقّق نپذیرد. مفسّران قرآن و گردانندگان جلسه‌ها و کلاس‌های تفسیر و مفاهیم قرآنی، مباحث خوبی مطرح می‌سازند، اما در این جلسه‌ها، به ندرت پیش می‌آید که برای حاضران مجال تدبّر فراهم و از آنان برای نکته‌گیری از آیات دعوت شود. به‌گونه‌ای که ممکن است شخصی سال‌های بسیار در جلسه‌های تفسیر قرآن حضور یابد، اما در طول عمر خود حتی یک بار هم از آیه‌ای نکته‌ای برداشت نکرده باشد، یا حتّی پرسشی برای او مطرح نشده باشد که برای مثال، این آیه چرا این‌گونه شروع شده و این‌گونه ادامه یافته است و ...

این درسنامه در پی آن است که اولاً، معنا و مفهوم تدبّر در قرآن و ضرورت و جایگاه مهم و تعیین‌کننده آن را از زبان آیات و احادیث، بازیابی کند و ثانیاً، معنا و مفهوم دو مقوله تفسیر و

تدبیر را از همدیگر جدا سازد و تفاوت‌های آن دو را بازگوید و سرانجام، برخی روش‌ها، شیوه‌ها و قواعد تدبیر در قرآن را برای دانشجویان عزیز ترسیم کند تا با گذراندن مراحل بیان شده و تقید به قواعد و شیوه‌های ترسیم شده، خود مستقیم -حتی وقتی که به استاد دسترسی ندارند- بتوانند به تدبیر در قرآن و نکته‌برداری و مفهومیابی از آیات بپردازند و نیازهای خود را برطرف سازند. درباره تدبیر در قرآن و مبانی، اصول، قواعد و ضوابط، روش‌ها و شیوه‌ها و نمونه‌های تدبیر در قرآن، خوشبختانه آثار بسیار تدوین و چاپ شده‌اند که همه آنها در جای خود شایسته تقدیر و تحسین‌اند. برخی از مهم‌ترین این آثار به ترتیب حروف الفبا عبارت‌اند از:

۱. اختری، محبوبه، شیوه‌های تدبیر در قرآن از منظر روایات؛
۲. اخوت، احمدرضا، آموزش روش‌های تدبیر در قرآن (و آثار دیگر از ایشان)؛
۳. الأهدل، هاشم بن علی، تعلیم تدبیر القرآن الکریم، أسالیب علمیه و مراحل منهجیه؛
۴. بازرگان، عبدالعلی، متدولوژی تدبیر در قرآن؛
۵. بصفر، عبدالله بن علی، إضاءات حول تدبیر القرآن الکریم؛
۶. بیستونی، محمد، تدبیر در قرآن، شامل زمینه‌ها، کلیدها، اصول (و آثار دیگر از ایشان)؛
۷. حبنکة الميدانی، عبدالرحمن حسن، قواعد التدبیر الامثل لکتاب الله عزوجل؛
۸. _____، معارج التفکر و دقائق التدبیر؛
۹. الحسنی الندوی، أبوالحسن، علی المدخل إلى الدراسات القرآنیة، مبادئ تدبیر القرآن و الانتفاع به؛
۱۰. حسینی شیرازی، سیدمحمدرضا، التدبیر فی القرآن؛
۱۱. خامه‌گر، ساختار سوره‌های قرآن کریم (و آثار دیگر از ایشان)؛
۱۲. راد، علی، جریان‌شناسی تدبیر در قرآن کریم؛
۱۳. _____، روش‌شناسی تدبیر در قرآن؛
۱۴. السبت، خالد بن عثمان، الخلاصة فی تدبیر القرآن الکریم؛
۱۵. _____، القواعد والأصول و تطبيقات التدبیر؛
۱۶. سرحان، عبدالله عبدالغنی، التدبیر حقیقته و علاقته بمصطلحات التأویل و الاستنباط و الفهم و التفسیر؛
۱۷. سعیدی، محمد بن ابراهیم، ضوابط فی تدبیر القرآن الکریم؛

۱۸. السنیدی، سلمان بن عمر، تدبیر القرآن (و آثار دیگر از ایشان)؛
۱۹. صالح العوید، عصام، المراحل الثمان لطالب فهم القرآن؛
۲۰. _____، فن التدبیر فی القرآن الکریم؛
۲۱. صبحی طسوجی، علی، تدبیر در قرآن (و آثار دیگر از ایشان)؛
۲۲. صفایی حائری، علی، تطهیر با جاری قرآن؛
۲۳. _____، روش برداشت از قرآن (و آثار دیگر از ایشان)؛
۲۴. عبدالعظیم، سعید، مفاتیح فهم و تدبیر القرآن الکریم و تحقیق النجاح فی الحیاة؛
۲۵. العمر، ناصر بن سلیمان، أفلا يتدبرون القرآن؛
۲۶. اللاحم، خالد بن عبد الکریم، مفاتیح تدبیر القرآن و النجاح فی الحیاة؛
۲۷. المطیری عبد المحسن بن زین، مبادئ تدبیر القرآن الکریم؛
۲۸. مکی، مجد بن احمد، المعین علی تدبیر الکتاب المبین؛
۲۹. نقی پورفر، ولی الله، پژوهشی پیرامون تدبیر در قرآن؛
۳۰. الهی زاده، محمدحسین، تدبیر در قرآن و سیره (و آثار دیگر از ایشان)؛
۳۱. الوهیبی، فهد، منهج الاستنباط من القرآن الکریم؛
۳۲. یاسین، حکمت بن بشیر، منهج تدبیر القرآن الکریم.

نقض غرضی که در بیشتر این آثار، به عنوان یک وجه مشترک به چشم می خورد، تفکیک نشدن میان تفسیر با تدبیر است. آنچه در عمده آنها عنوان تدبیر به خود گرفته است، در واقع همان تفسیر است و مؤلفان محترم، بیشتر به بیان و تبیین قواعد تفسیر همت گمارده اند تا روش ها و شیوه های تدبیر در قرآن؛ از این رو، برای ورود به فضای تدبیر در قرآن، پیش نیازها و ضوابطی را مطرح کرده اند که بیشتر در فضای تفسیر کاربرد دارند؛ به گونه ای که بسیاری از این مباحث در کتاب های قواعد تفسیر و تفسیرهای مختلف نیز یافت می شوند. برخی دیگر از این آثار نیز، بیش از آنکه به مطرح کردن روش ها و شیوه های تدبیر بپردازند، به خود تدبیر در قرآن پرداخته اند و مؤلفان ارجمند، در واقع حاصل تدبیرهای خود را مطرح ساخته اند. آن عده از کارشناسان و متخصصان نیز که به ارائه روش پرداخته اند، روشی ساده و آسان که همگان، از هر قشری بتوانند آن را به کار ببندند، عرضه نکرده اند، گذشته از اینکه در معرفی روش های خود، چندان متکی بر سیره و سنت معصومان علیهم السلام هم نبوده و بیشتر بر پایه اجتهاد و معیارهای علمی و پژوهشی پیش رفته اند.

مقدمه

در سنامه حاضر، به منظور تدارک متن درسی «روش‌ها و شیوه‌های تدبیر در قرآن» تهیه شده و از دو بخش تشکیل می‌شود؛ بخش نخست، کلیات و مباحث نظری هستند که در آنها مباحثی مانند مفهوم‌شناسی و جایگاه و ضرورت تدبیر در قرآن مطرح شده‌اند. این بخش خود مشتمل بر پنج فصل است: یک، مفهوم‌شناسی تدبیر در لغت و اصطلاح؛ دو، جایگاه و ضرورت تدبیر در بیان قرآن؛ سه، جایگاه و ضرورت تدبیر در بیان احادیث؛ چهار، مظاهر و مصداق‌های تدبیر در تعالیم معصومان (علیهم‌السلام)؛ پنج، جایگاه و ضرورت تدبیر از نگاه امام خمینی (ره) و رهبر معظم انقلاب (مدظله‌العالی).

در فصل اول که سخن از مباحث لغوی و تعریف اصطلاحی تدبیر است، کوشیده می‌شود تا معنای مشترک ریشه «د ب ر» در کلمات هم‌خانواده آن جستجو شود و مؤلفه‌های اصلی تدبیر در تعریف‌ها ارائه شده از آنها استخراج شوند. در فصل دوم، آیات مربوط به تدبیر و نکات و پیام‌های آن آیات بررسی شده‌اند. فصل سوم، جایگاه و ضرورت تدبیر در بیان احادیث را مطرح کرده است. فصل چهارم نیز مشتمل بر گونه‌های مختلفی از تدبیرهای معصومان (علیهم‌السلام) در قرآن است تا ثابت کند که امامان معصوم (علیهم‌السلام) که بر تدبیر تأکید کرده‌اند، خود نیز بدان عمل کرده و مصداق‌ها و مظاهر بسیاری از تدبیر در قرآن را از خود بر جای گذاشته‌اند. در فصل پنجم نیز، جایگاه و ضرورت تدبیر در کلام امام خمینی و رهبر معظم انقلاب، مطرح شده و همسویی و هم‌نوایی دیدگاه آن دو بزرگوار با یکدیگر ترسیم شده‌اند.

بخش دوم (روش‌ها و شیوه‌ها)، مشتمل بر سه فصل است: یک، رویکردهای معاصر به تدبیر در قرآن؛ دو، روش تحقیق موضوعی در قرآن؛ و سه، روش تحقیق ساختاری در قرآن (سوره‌شناسی). در فصل اول، از باب نمونه، هفت تن از دانشمندان و محققان معاصر که در

زمینه تدبیر در قرآن صاحب‌نظر بوده‌اند، معرفی شده و به برخی روش‌ها و شیوه‌های ایشان در تدبیر اشاره شده است: آیت‌الله علی صفائی حائری رحمته‌الله، آیت‌الله جوادی آملی، امام خمینی رحمته‌الله و فرزندان آیت‌الله شهید حاج آقا مصطفی خمینی قدس سره، استاد احمدرضا اخوت و حجج اسلام: استاد محمدحسین الهی‌زاده و استاد علی صبوحی طسوجی. در فصل دوم، روش تحقیق موضوعی در قرآن بیان شده است تا دانشجویان بتوانند براساس آن، موضوعات دلخواه خود را در آینه قرآن تحقیق کنند و در فصل سوم نیز، مراحل روش تحقیق ساختاری در قرآن (سوره‌شناسی) ترسیم شده تا خوانندگان گرامی با مراحل مختلف تحقیق در یک سوره آشنا شوند. امید است این کوشش، به یاری خداوند بتواند راهی آسان و همواره به سوی تدبیر در قرآن، پیش روی خوانندگان گرامی بگشاید.

رَبَّنَا عَلَيْنِكَ تَوَكَّلْنَا وَإِلَيْكَ أَنبَأْنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ. رَبَّنَا لَا تَجْعَلْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ.

حسین مرادی زنجانی

تهران - تیرماه ۱۳۹۸

۱۱ ذی‌قعدة ۱۴۴۰

سالروز میلاد با سعادت امام علی بن موسی‌الرضا

hmoradiz@yahoo.com

بخش اول

کلیات ومباحث نظری

فصل اول

مفهوم‌شناسی تدبیر در قرآن کریم

اهداف آموزشی و رفتاری

از دانشجو انتظار آن است که با مطالعه مطالب این فصل:

۱. مفهوم لغوی تدبیر را فراگیرد و معنای ریشه «دبر» را در همه هم‌خانواده‌های آن دنبال کند؛
۲. معنای اصطلاحی تدبیر را از نگاه علما فراگیرد و با ریشه لغوی آن تطبیق دهد و افزون بر علمای یادشده در کتاب، نظریات دیگر دانشمندان را نیز درباره حقیقت و ماهیت تدبیر پیگیری کند؛
۳. در تعبیرها و اصطلاحاتی که در بیان معصومان (علیهم‌السلام) درباره تعامل با قرآن آمده‌اند و هر یک به نوعی داخل در حوزه معنایی تدبیر است، تأمل کند و حقیقت معانی آنها را بازجوید و به گستره تدبیر - که اغلب، بسی تنگ تصویر و تصور می‌شود - بسیار گسترده‌تر بنگرد؛
۴. تفاوت تفسیر با تدبیر را به خوبی دریابد و میان آن دو تفکیک کند و بتواند مطالب تفسیری را از مباحث تدبیری بازشناسد و مفسر را از متدبیر تشخیص دهد؛
۵. تفاوت تدبیر با تفسیر به رأی را نیز به خوبی باز یابد و یکی را از دیگری بازشناسد و بتواند با معیارهایی که برای تدبیر و تفسیر به رأی داده می‌شود، به راحتی مصداق‌های تفسیر به رأی را از تدبیر تشخیص دهد.

۱. تدبیر در لغت

«تدبیر» در اصل، از کلمه دُبِّر، در برابر قُبِّل، گرفته شده است.^۱ دُبِّر به معنای دنبال، پی، پشت، عقب، آخر، آینده، غایب، پس و ذیل هر چیزی است؛^۲ بنابراین، تدبیر، یعنی به آغاز و صورت و ظاهر چیزی قانع نشدن و در پی ادامه و آخر و عاقبت آن بودن و ماورا و پس هر چیزی را جستن. غالب کلماتی که از سه حرف «دبر» اشتقاق یافته‌اند، قرابت و هماهنگی خاصی با معنا و مفهوم تدبیر دارند؛ مانند:

- دُبِّر: ماتحت، سافل، زیر و زیرین؛^۳ تدبیر هم یعنی: دارایی‌های زیرین و پنهانی اشیا را جستن و لایه‌های زیرین و سافل را رو کردن.
- دِبْر: بن و ریشه؛^۴ تدبیر نیز یعنی: تعمق، پیگیری و ریشه‌یابی کردن و سطحی‌نگری و کوتاه‌بینی نکردن.

دَبْر: حفر و کنندن کاریز (چاه و قنات و چشمه)؛^۵ تدبیر نیز یعنی: کنندن و دنبال چیزی بودن و تدبیر در قرآن یعنی: کندوکاو در زمین و زمینه قرآن تا رسیدن به چشمه‌های زلال معانی و مقاصد قرآن. گویی قرآن بدون کندوکاو در آن، انسان را به چشمه‌های نهفته در عمق خود نمی‌رساند. گفتنی است کلمه «dibber» در زبان فرانسه نیز که به معنای کاشتن، کنندن و گود کردن زمین برای کاشتن بذر و... است، با معنای تدبیر قرابت آشکاری دارد.

- دِبْر: تأخیر (دَبَّرَ: تأخَّر):^۶ این معنا در بطن تدبیر نیز وجود دارد؛ تدبیر یعنی: سرعت نگرفتن و عبور و مرور صرف نداشتن، بلکه توقف کردن و نگذشتن و در قبال آیات، مکث و تمرکز کردن و دل‌نکنندن و چسبیدن و رها نکردن، مانند مسافری که نمی‌تواند از خانواده و فرزندان خود دل بکند و لحظه‌ها را غنیمت می‌شمرد، تا قدری بیشتر نزد آنان بماند و کمی بیشتر به آنان بنگرد و از همین رو تأخیر می‌کند. در این باره جایگاه تشدید در کلمه تدبیر که مستلزم کمی توقف است، بسیار جای تأمل است، به‌ویژه وقتی که تاء تبدیل به دال شده و تشدید آن مضاعف شود («لِیَدْبِرُوا») (سوره ص، ۲۹).

۱. برای نمونه ر. ک: راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۳۰۷؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۲۶۸؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۳، ص ۱۲۵؛ زمخشری، الکشاف، ج ۱، ص ۵۴۱؛ ابن عاشور، التحریر و التویر، ج ۴، ص ۲۰۱.
۲. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۷، ص ۱۰۴۶۲.
۳. همان‌جا.
۴. همان‌جا.
۵. همان‌جا.
۶. ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۲۶۸.

- **دَبَّار:** زیر و رو شدن؛^۱ تدبیر هم یعنی: زیر و رو کردن که حاصل آن زیر و رو شدن خود انسان است. در زبان ترکی ریشه (دَبَّرت) که قرابت خاصی با تدبیر دارد، دقیقاً به معنای زیر و رو کردن به کار می‌رود.

- **دِبْرَة:** ریسمان؛^۲ تدبیر در قرآن هم یعنی: به آغاز ریسمان آیات و کلمات قرآن قانع نشدن، بلکه آنها را گرفتن و کشیدن و در پی ادامه و نهایت و عاقبت آنها بودن.

- **دِبْرَة:** زمین زراعتی؛^۳ تدبیر هم یعنی: زراعت کردن در زمین قرآن و برداشت انواع محصولات از آن. در قرائت بدون تدبیر، قرآن نه بسان یک زمین و زمینۀ حاصلخیز، بلکه صرفاً به‌عنوان یک متن تاریخی مقدّس تلقی می‌شود.

- **دِبْر:** مال و ثروت فراوان؛^۴ تدبیر هم یعنی: در پی ثروتی فراوان و بی‌پایان بودن و تدبیر نکردن یعنی: به ثروتی بسیار جزئی و سطحی و ابتر و بی‌دنباله دلخوش بودن.

- **دَبَّر:** روایت و حدیث گفتن؛ تدبیر هم گونه‌ای روایت و حدیث‌گویی است و تدبیر در قرآن در واقع حدیث‌گویی و حدیث‌شنوی در پرتو قرآن است، به‌گونه‌ای که انسان در پرتو تنها یک آیه، می‌تواند عمری را به حدیث‌گویی و حدیث‌شنوی سپری کند.

- **دبر:** اثر (ادبار: آثار)؛^۵ ماهیت تدبیر هم در واقع همان تأثر است؛ تأثیر پذیرفتن در برابر آیات، به‌گونه‌ای که انسان رضایت ندهد بی‌آنکه تحت تأثیر قرار بگیرد، از آیه‌ای بگذرد. «دَبَّرَ یَدْبُرُ دَبْرًا»، یعنی در پی جای پا روانه شد و به دنبال صاحب آن اثر و صاحب آن جای پا رفت.^۶ تدبیر در قرآن هم یعنی: انسان یک‌ایک آیات و عبارات‌ها و کلمات قرآن را به‌سان جای پا ببیند که هریک از آنها سزاوار پی‌جویی است. کلمه «دنبال» و «دنبال کردن» در فارسی، از نظر لفظی و معنوی با این کاربرد ریشه «دبر» بسیار سازگار است.

- **دِبْرَة:** نهرها و چشمه‌های کوچکی که در زمین زراعی می‌جوشند.^۷ بر این پایه، تدبیر یعنی: به دنبال جوشیدن، جوشاندن و جاری ساختن چشمه‌ها بودن، و قرآن بدون تدبیر، مانند زمین زراعی است که هیچ نهری در آن جاری نیست.

۱. همان‌جا.
 ۲. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۷، ص ۱۰۴۶۲.
 ۳. همان‌جا.
 ۴. ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۲۶۸: المال الكثير الذی لایحصى کثرة.
 ۵. طریحی، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۲۹۸. ۶. فراهیدی، العین، ج ۸، ص ۲۷.
 ۷. ابن‌منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۲۶۸: الانهار الصغار التي تتفجر فی ارض الزرع.

- دَبْر (زنبور عسل)؛ در اینکه این نام چرا به زنبور عسل نهاده شده است، برخی گفته‌اند: چون زنبور همواره به دنبال چیزی است که برای همگان سودمند باشد.^۱ زنبور عسل همیشه در حال تدبّر و پیگیری و تعقیب است و حاصل این تدبّر و پی‌جویی، نوشیدنی شفابخشی است به نام عسل که «فیه شفاءٌ للنّاسِ» (نحل، ۶۹). تدبّر در قرآن هم چیزی جز شفاطلبی از آن نیست و تدبّر نکردن در قرآن، یعنی خود را از شراب‌های شفابخش آن محروم ساختن و به خسروانی بی‌همتا رضایت دادن («و نُزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ لَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا») (اسراء، ۸۲). گفتنی است صیغه و ساختار کلمه تدبّر نیز بیانگر نوعی تلاش و کوشش است، تلاش و کوششی به‌سان زنبور عسل، برای رسیدن به شراب‌های طهور و شفابخش معانی و مقاصد قرآن؛ چراکه یکی از موارد کاربرد باب تفعّل، القای همین تلاش و کوشش است. همچون کلمه «تصرّف» که غیر از کلمه «صرف» است و متضمن معنای جدّ و جهد نیز هست، یا مانند «تحدّث» که غیر از «حدیث» است.^۲ شنیدنی‌تر آنکه یکی دیگر از معانی ریشه «دبر» همین رنج و تلاش و تقلاست.^۳

ریشه «دبر» به صورت مقلوب نیز، در برخی از کاربردهای خود به معنا و مفهوم تدبّر بسیار نزدیک است. مانند ریشه «درب»، که کلماتی همچون «مدرب» (با تجربه) و «دربة» (کثیر العبرة) و «تدریب» (تمرین و عادت دادن) از آن گرفته شده‌اند.^۴ ریشه «ذبر» (فهمیدن و نظر کردن و محکم‌کاری کردن) نیز به ریشه «دبر» و مفهوم تدبّر بسیار نزدیک است.^۵

کلمات «تبر» (طلا و دیگر فلزات قیمتی و همه مواد معدنی که از دل زمین و معدن استخراج می‌شوند)^۶ و «دمر» (زیر و رو ساختن و پایین و بالا کردن) نیز با ریشه «دبر» قرابت خاصی دارد. تدبّر، افزون بر اینکه نوعی کار، تلاش و کوشش بوده و به معنای تعمق، تفکر، تأمل، ملاحظه، احتیاط، دقّت، نظر، زیر و رو کردن، گشتن و جستن و... است، معنای مطاوعه (اثرپذیری) نیز دارد. تدبّر در واقع، پذیرش تدبیر است؛ همان‌گونه که تعلّم، پذیرش تعلیم است. تدبیر عبارت است از: تدارک دیدن، ترتیب دادن، مقدمه چیدن، تهیه کردن، سازمان

۱. ابن جوزی، زادالمسیر، ج ۱، ص ۴۳۹.

۲. نیز: مدرسی، من هدی القرآن، ج ۶، ص ۳۴۰.

۳. دهخدا، لغت‌نامه، ج ۷، ص ۱۰۴۶۲.

۴. فراهیدی، کتاب العین، ج ۸، ص ۳۱.

۵. همان‌جا.

۶. ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۸۸.

دادن، طرح کردن، هماهنگ ساختن، مرتب‌سازی، طرح ریختن، اداره کردن، متصدی بودن و...؛ و تدبیر که حالت پذیرش تدبیر است، عبارت است از: مهیا و آماده شدن، سازمان و نظام یافتن، مرتب شدن،^۱ عاقبت‌دار شدن، ادامه‌دار و دنباله‌دار گشتن. بنابراین، شخص متدبیر با عمل تدبیر، خود را تودارتر و دنباله‌دارتر و عاقبت‌دارتر می‌کند و درحالی که به دنبال دنباله‌هاست، خود نیز دنباله‌دارتر می‌شود و از این‌روی که در پی ادامه‌ها و آینده‌هاست، خود، ادامه‌دارتر و آینده‌دارتر می‌شود و...^۲

۲. تدبیر در اصطلاح

«تدبیر» در اصطلاح علمای اسلامی، تنها در رابطه با قرآن کریم به کار می‌رود. این کلمه در خود قرآن هم، صرفاً در خصوص قرآن و آیات قرآن به کار رفته است و در رابطه با آیات آفرینش، از کلماتی همچون تفکر و تعقل استفاده شده است. درست مانند کلمه ترتیل که ویژه قرآن است. دانشمندان اسلامی توصیف‌ها و تعریف‌های گوناگونی از تدبیر به دست داده‌اند و بیشتر ریشه لغوی آن را در نظر داشته‌اند. برخی مؤلفه‌های معنایی تدبیر در کلام ایشان عبارت‌اند از:

- تأمل در الفاظ و معانی و تبصّر در آن؛^۳
- تأمل در یک آیه پشت سر آیه دیگر؛^۴
- تبیین معنای آیه در پرتو آیات نظیر آن؛^۵
- پیگیری آیات به صورت پیاپی و پشت سرهم، همراه تأمل در آنها و در روابط آیات با یکدیگر و یافتن روابط ناپیدای موجود در آیات؛^۶
- قرار دادن هر کلمه به دنبال کلمه دیگر به منظور توضیح قرآن با قرآن؛^۷
- نظر کردن در عواقب امور و تأویل مسائل؛^۸

۱. آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی-فارسی، ریشه دبر.
 ۲. مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۳، ص ۱۷۳: و اما التدبیر، فهو تفعل لمطاوعة التفعیل فحقیقة معناه حصول مفهوم التدبیر و تحققه و اختیار ذلک المفهوم. دبر الامر، جعله ذا عاقبة و تدبیر: صار ذاعاقبة.
 ۳. بیضاوی، انوار التنزیل، ج ۲، ص ۸۷.
 ۴. طباطبایی، المیزان، ج ۵، ص ۲۰.
 ۵. همان، ج ۱، ص ۱۱.
 ۶. همان، ج ۵، ص ۲۶.
 ۷. صادقی تهرانی، البلاغ، ص ۱۰.
 ۸. ثعالبی، جواهر الحسان، ج ۲، ص ۲۶۹.

- توقف نکردن در قبال ظواهر معانی و حوادث و کوشش برای شناختن ماورای آنها؛^۱
- جستجوی مصداق‌ها و مظاهر آیات در عالم خارج و شناخت عملی معانی قرآن؛^۲
- حصول و تحقق مفهوم تدبیر و اختیار کردن آن؛ اخذ و اختیار عاقبت‌دار بودن قرآن و به دست آوردن این معنا در قرآن؛^۳
- شنیدن قرآن؛^۴
- نظر و تفکر در غایات و مقاصد کلام؛^۵
- طلب هدایت و دلالت از قرآن؛^۶
- استخراج گوهرهای معانی قرآن با غواصی فکر و استنباط؛^۷
- در پی هم قرار دادن اجزای کلام، به منظور دستیابی به معانی جدید؛^۸
- به سخن درآوردن قسمتی از قرآن با قسمت دیگر برای مشاهده هماهنگی میان آیات و عدم اختلاف در قرآن؛^۹
- توجه و التفات به مقاصد قرآن؛^{۱۰}
- تفکر و تأمل در آیات به منظور دستیابی به عواقب امور و شناخت آنها؛^{۱۱}
- تفکر در ورای ظواهر برای نمایان شدن چهره باطن و بر ملا شدن عاقبت آنها؛^{۱۲}
- ژرف‌اندیشی و عاقبت‌اندیشی برای کشف حقایقی که در نظرسنجی به چشم نمی‌آیند؛^{۱۳}
- ترتیل و تلاوت راستین قرآن؛^{۱۴}
- تفسیر صحیح ظاهر و باطن قرآن؛^{۱۵}

-
۱. مدرّسی، من هدی القرآن، ج ۶، ص ۳۳۸.
 ۲. همان، ص ۳۴۱.
 ۳. مصطفوی، تفسیر روشن، ج ۶، ص ۱۰۲.
 ۴. ابن‌ابی‌حاتم، تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، ص ۱۰۱۴.
 ۵. مراغی، تفسیر المراغی، ج ۵، ص ۱۰۳.
 ۶. نیشابوری، تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان، ج ۲، ص ۴۵۷.
 ۷. قشیری، لطائف الاشارات، ج ۱، ص ۳۵.
 ۸. صادقی‌تهرانی، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن، ج ۱، ص ۲۳۷.
 ۹. همان‌جا.
 ۱۰. قاسمی، محاسن التأویل، ج ۱، ص ۴۰.
 ۱۱. ابوحنیفه اندلسی، البحر المحیط، ج ۹، ص ۱۵۴.
 ۱۲. دانشنامه اسلامی، مدخل تدبیر.
 ۱۳. همان‌جا.
 ۱۴. لطفی و ستوده‌نیا، «حوزه معنایی تدبیر در قرآن کریم»، پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، دوره ۲، ش ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۴۱-۵۴.
 ۱۵. همان‌جا.